

Witte goudkoorts in Bolivia

door Wilbert Jan Derksen

Het Dubai van Zuid-Amerika?

Bolivia is het geografische hart van Zuid-Amerika. Een geschiedenis van politieke overheersing en instabiliteit heeft voor veel economische malaise in dit land gezorgd. Het is momenteel dan ook het armste land in heel Zuid-Amerika, met een nominaal bruto nationaal product (bnp) per hoofd van de bevolking van slechts 3099 dollar (IMF 2016). Het wordt geclassificeerd als een ontwikkelingsland en staat als 118e geplaatst op ontwikkelingsindex van de Verenigde Naties (VN) (UNDP 2016). Maar hier kan spoedig verandering in komen. Het land beschikt namelijk over extreem veel natuurlijke mineralen. En naar één van deze mineralen begint de vraag in rap tempo toe te nemen: lithium. Er wordt geschat dat het

land zo'n negen miljoen ton aan lithium in de grond heeft zitten. Daarmee bezit Bolivia 43 procent van de totale hoeveelheid lithiumreserves die in de wereld bekend zijn (US Geological Survey 2012, 95). Het grootste gedeelte van deze voorraad zit onder de zoutlaag van de *Salar de Uyuni*. De *Salar* is een enorme zoutvlakte van zo'n elf duizend vierkante kilometer en vooral bekend als toeristische trekpleister vanwege zijn surrealistische landschappen. Onder deze zoutlaag schuilt de mogelijke economische springplank die het land ingrijpend zou kunnen doen veranderen.

De vraag naar lithium is de laatste jaren namelijk enorm gestegen. Dit element is bruikbaar voor verschillende productieprocessen. Zo wordt het gebruikt in verscheidene antidepressivamedicijnen (Royal Society of Che-

mistry 2017). Maar het belangrijkste gebruik van lithium is die voor oplaadbare batterijen. En het gebruik hiervan is in de afgelopen jaren explosief toegenomen. Denk bijvoorbeeld aan laptops en smartphones. Ook met het oog op de huidige energietransitie en de opkomst van de elektrische auto, lijkt er een zeer rooskleurig toekomstbeeld voor de lithiummarkt in het verschiet te liggen. Hierdoor ontstaat dan ook de verwachting dat wat olie heeft gedaan op het gebied van economische ontwikkeling voor staten als Saudi-Arabië en Dubai, lithium in potentie zou kunnen doen voor Bolivia.

Bolivia onder president Morales

Zoals veel andere Latijns-Amerikaanse landen, kent Bolivia een rumoerige geschiedenis. Na vele jaren onderdeel te zijn geweest van het Spaanse Rijk, werd het begin negentiende eeuw onafhankelijk. Sindsdien ging het land gebukt onder continue economische en politieke instabiliteit. Tijdens de Koude Oorlog werd Bolivia door de Verenigde Staten gezien als één van de strijdtoneelen in Latijns-Amerika. De Amerikanen probeerden de nodige invloed uit te oefenen op het land door middel van steun aan militaire dictaturen. Pas in 1982 kwam er weer een democratische regering aan de macht. Vooral de socialisten lijken te hebben geprofiteerd van democratisering in Latijns-Amerika. Toen in Venezuela in 1999 de socialistische president Hugo Chávez werd verkozen, sprak hij van een ‘Boliviaanse’ revolutie – vernoemd naar de onafhankelijkheidsstrijder

Simón Bolívar (1783-1830) – (Gilbert 2017, 4): in veel andere landen werden namelijk ook socialistische presidenten verkozen. Bolivia was geen uitzondering. Hier werd in 2005 de eerste inheemse president ooit, Evo Morales, gekozen.

Morales (1959), leider van de *Movimiento al Socialismo-Instrumento Político por la Soberanía de los Pueblos* (MAS), is momenteel bezig met zijn derde ambtstermijn, nadat hij herkozen werd in 2009 en 2014. Van het begin af aan is hij niet afgeweken van het zogenaamde ‘socialisme van de eenentwintigste eeuw’ (Petras 2009). Deze ideologie presenteert zichzelf als een verbeterde versie van het twintigste-eeuwse Sovjet socialisme, aangepast aan de sociale behoeftes van Latijns-Amerika, waarbij de nadruk ligt op een participatiedemocratie. Agrarische hervormingen, nationalisering van belangrijke industrieën en het opzetten van sociale overheidsprogramma’s vormen de kern van president Morales’ beleid. Daarnaast komt hij als voormalig cocaboer ook op voor de ecologische rechten van de bevolking (Brys 2015). Desalniettemin werd de mijnbouw sterk geïntensifieerd onder Morales, waardoor de economie steeds meer afhankelijk is geworden van grondstoffen. Buitenlandse investeerders worden in deze sector vooral afgeweerd.

Het trauma van Potosí

De primaire reden voor het wantrouwen door de Boliviaanse overheid van buitenlandse investeerders is de angst voor econo-

mische en politieke exploitatie door ‘imperialistische’ mogendheden. Deze angst zit erg diep verweven in niet alleen de Boliviaanse, maar de gehele Latijns-Amerikaanse cultuur, en niets doet de Bolivianen duidelijker herinneren aan het koloniale verleden dan de Boliviaanse stad Potosí. Toen de Spanjaarden vijf eeuwen geleden het Amerikaanse continent betraden, werden goud en zilver al snel de belangrijkste motivatie voor de koloniale activiteiten van de *conquistadores*. Mythische verhalen over een stad gemaakt van goud genaamd *El Dorado* spoorde de Spanjaarden aan nieuwe gebieden te veroveren. De gouden stad werd nooit gevonden, maar in het binnenland van Bolivia, in het huidige Potosí, troffen ze wel iets anders aan: een berg ‘gemaakt’ van zilver.

Wie vandaag de dag deze berg bezoekt zal echter weinig terug zien van deze overvloed aan zilver. De leeggeplunderde mijnen zijn een treffend voorbeeld van de ‘open aderen van Latijns-Amerika’, geschetst door Eduardo Galeano in zijn befaamde gelijknamige boek. Eeuwen van grondstofwinning door het Spaanse Rijk heeft de berg ontdaan van vrijwel al het zilver. Momenteel staat de berg zelfs op instorten, door de overmaat aan mijnschachten die door de eeuwen heen zijn gecreëerd. Ook de ooit welvarende stad Potosí zelf is nu slechts een schim van wat het vroeger geweest is, totaal vervallen in armoede. Potosí vormde de belangrijkste bron van zilverwinning voor het Spaanse Rijk en is voor een groot deel verantwoordelijk voor de Spaanse welvaart die het land hielp trans-

formereren tot een hegemoniale macht (Hanke 1956, 1). De inheemse bevolking profiteerde hier zelf echter op geen enkele wijze van. Sterker nog, zij werd gedwongen tot sla-venarbeid. Duizenden indianen vonden de dood in de ‘berg die mensen eet’. Sindsdien is Potosí een symbool geworden van de exploitatie en overheersing van Latijns-Amerika, eerst door Europa en later ook door de Verenigde Staten (VS).

“...Potosí een symbool geworden van de exploitatie en overheersing van Latijns-Amerika, eerst door Europa en later ook door de Verenigde Staten...”

Protectionisme en concurrentie op de markt

Onder president Morales is de lithiumindustrie in het land sterk genationaliseerd. De weinige buitenlandse bedrijven die worden toegelaten zijn alleen bevoegd het lithium te delven, maar niet om het te verkopen. De overheid stelt namelijk dat het lithium bezit is van de staat en daarom alleen door de staat verkocht mag worden. Bolivia staat überhaupt bekend als één van de lastigste plekken ter wereld om zaken te doen (Wereldbank 2016). Logischerwijs zien bedrijven daarom af van het doen van investeringen in de Boliviaanse economie en zoeken hun kansen elders. De Boliviaanse regering heeft daarop besloten zelf het lithium uit de grond te halen. Dit is echter een zeer gecompliceerd proces waarbij veel kennis komt kijken die het land op dit moment onvoldoende bezit.

Momenteel produceert Bolivia dan ook maar een fractie van wat de concurrenten produceren (*The Economist* 2017). Zonder buitenlandse investeringen zal het tientallen jaren duren voordat Bolivia zich kan ontwikkelen tot een waardige concurrent van de andere twee landen die onderdeel zijn van de zogeheten ‘lithium driehoek’: Chili en Argentinië. Zowel Chili als Argentinië is de afgelopen jaren druk bezig geweest met het opbouwen van een lithiumindustrie. Anders dan Bolivia hebben deze landen wel buitenlandse investeerders aangetrokken. Chili had, als Latijns-Amerikaans unicum van de vrije-markteconomie, één van de meest open mijnindustrieën ter wereld. In 2016 besloot de huidige Chileense socialistische president Michelle Bachelet echter dat lithium een uitzondering vormt vanwege zijn strategische waarde. Daarmee werd in het nieuwe Chileense beleid de lithiumsector uitgesloten voor concessies aan buitenlandse bedrijven (Gobierno de Chile 2016). Hiermee lijkt Chili in feite dezelfde kant als Bolivia op te gaan. Een cruciaal verschil is echter dat Chili in voorgaande jaren al de technologie en kennis heeft opgebouwd om efficiënt te kunnen delven. Argentinië staat daarentegen sinds 2015 onder leiding van de rechtse president Mauricio Macri, die met zijn regering de mijnindustrie heeft opengebroken voor buitenlandse investeerders (Castilla 2017). Sindsdien is de lithiumproductie in het land sterk aan het toenemen en heeft Macri duidelijk gemaakt economische groei te willen stimuleren door middel van meer deregulering (Attwood en Gilbert 2017).

Het verschillende beleid van deze drie landen lijkt ook de onderlinge ervaringen uit het verleden te weerspiegelen. De rijkheid aan mineralen had namelijk vorige eeuwen een sterk destabiliserend effect op de regio. In de achttiende eeuw troffen Bolivia en Chili elkaar in de Salpeteroorlog (1879-1884). De belangrijkste oorzaak van dit conflict was zeggenschap over het grondgebied rond de Atacama woestijn, die zeer rijk is aan mineralen. De uiteindelijke nederlaag betekende voor Bolivia dat het zijn enige kustprovincie kwijtraakte aan Chili; een belangrijke oorzaak voor de economische onderontwikkeling van het land. Bij de tweede grote nederlaag in de Boliviaanse geschiedenis, verloor het land grondgebied aan Paraguay in de Chaco-oorlog (1932-1935). De vermeende oliereserves in het Chaco-gebied waren de belangrijkste reden voor deze oorlog (Ribando 2007, 5). Argentinië bood tijdens dit conflict sterke ondersteuning aan Paraguay. Kortom, naast de angst voor het Europees en Amerikaans imperialisme, vreest Bolivia ook voor expansionisme van landen binnen de eigen regio. Dit zou ook een factor kunnen zijn die het isolationistische karakter van Bolivia ten opzichte van zijn lithiumconcurrenten Chili en Argentinië verklaart.

Een inefficiënt economisch beleid

Wat duidelijk is, is dat Bolivia hier de boot lijkt te missen. De ontwikkelingen binnen deze industrie ontvouwen zich in een rap tempo en het land moet hierop inspelen wil het profiteren van zijn eigen lithiumvoorraad. Landen als de VS maar ook China, en

bedrijven als Tesla Motors bevestigen met hun interesse de stelling dat lithium het olie van de eenentwintigste eeuw zal worden (*The Economist* 2016). De vraag is dan ook of het beleid van president Morales met deze informatie in het achterhoofd verstandig is. Er zijn ten eerste op economisch vlak al vele kanttekeningen te plaatsen. Adam Smith stelde eind achttiende eeuw al vast dat elke barrière binnen het ruilproces het specialiseringsmechanisme in de weg zit, wat zal leiden tot inefficiëntie. Dit zien we terug in Bolivia, waar de overheid bewust de internationale middelen die het productieproces kunnen bevorderen weert, en kiest voor minder efficiënt kapitaal van eigen bodem. In de geest van deze theorie stelde David Ricardo ook dat comparatieve voordelen niet behaald kunnen worden wanneer de internationale handel belemmerd wordt (Reijnders 2004, 78). Bij comparatieve voordelen wordt niet gekeken naar de kostprijs, maar naar productiefactoren. Dit betekent dat binnen de internationale handel specialisering wenselijk is, omdat productiefactoren zo efficiënt mogelijk ingezet kunnen worden. Centraal in deze theorie staat dat het om de absolute winst voor een land gaat en niet om relatieve winst. Hoewel protectionistische maatregelen Bolivia een maximaal percentage in de winst kunnen geven, aangezien zij het gehele productieproces op zich nemen, profiteert het land in absolute winst meer wanneer het een vrije markt instelt, aangezien de totale productie dan groter zal zijn. Een kleiner winstaandeel van een vele malen grotere afzet zal hier voordeliger zijn voor Bolivia dan

het gehele winstaandeel van een zeer kleine afzet van lithium.

Het beleid van imports substitutie werkt niet omdat, zoals Ricardo stelde, comparatieve voordelen niet behaald kunnen worden. Het resultaat is dat Bolivia nu slechts een minimaal productieaandeel heeft op de mondiale markt, terwijl het in potentie veruit de grootste afzetter zou kunnen zijn. Hoewel de wil om eigen kennis en kapitaal op te bouwen vanuit Boliviaans perspectief begrijpelijk is, heeft het verleden ons geleerd dat dit niet werkt. Buurland Chili is een perfect voorbeeld. Daar werd vanaf 1940 een beleid van industrialisering door middel van imports substitutie gehanteerd dat faalde. Vanaf 1973 transformeerden de dictator Augusto Pinochet en de zogeheten *Chicago Boys* de Chileense economie echter tot een vrije markteconomie. Het Pinochet regime was een schrikbewind dat politieke tegenstanders op gruwelijke wijze om het leven bracht, maar deze omslag van een socialistisch naar kapitalistisch economisch beleid had wel een Chileens 'economisch wonder' tot gevolg (Friedman 1982, 1). Dankzij de vrijemarkteconomie groeiden de inkomensverschillen binnen Chili, maar de absolute welvaart van de gehele bevolking steeg. In het geval van de Boliviaanse lithiumindustrie is het de vraag of president Morales een grotere inkomenskloof zal accepteren. Zeer waarschijnlijk niet.

Het belang van het volk versus de staat

In 2009 heeft Morales door middel van een referendum een nieuwe grondwet aan-

genomen. Hierin staat dat de natuurlijke grondstoffen van Bolivia toebehoren aan het Boliviaanse volk en in het collectief belang beheerd moeten worden door de Boliviaanse staat (Achtenberg 2010). Het is duidelijk dat Bolivia vasthoudt aan het zogeheten ‘grondstofnationalisme’. Dat wil zeggen dat de economische allocatie van productiefactoren van grondstoffen beheerd wordt door de staat. Allocatie verwijst hier naar de spreiding van productiefactoren over het productieproces. Dit staat tegenover ‘grondstofliberalisme’ waar de markt bepalend is voor deze allocatie. Bij grondstofnationalisme wordt de territoriale jurisdictie over grondstoffen gebruikt door de staat om bepaalde nationale doeleindes te bewerkstelligen (Wilson 2011, 285). Naast het verwijt dat het economisch inefficiënt beleid is, berust grondstofnationalisme op een ander foutief fundament: het collectieve belang van het Boliviaanse volk zoals geformuleerd in de grondwet staat niet per definitie gelijk aan dat van de staat.

De staat zou de beschermheer van eigendom moeten zijn, niet de eigenaar. Het zijn de individuele burgers die zouden moeten beslissen over de gang van zaken. Het is dan ook maar zeer de vraag of er in dit geval wel zoiets als een collectief belang bestaat. Het volk is immers opgebouwd uit vele individuen met onderlinge verschillen. De koers die de staat wil varen, namelijk het opbouwen van een lithiumindustrie zonder buitenlandse inmenging, is er één die waarschijnlijk door veel Bolivianen zou worden afgekeurd. Zo zijn er al vele jaren protesten gaande van

mijnwerkers die meer economische vrijheid op de markt eisen. Deze wanhopige strijd resulteerde in 2016 nog in een gruwelijke moord op de Boliviaanse onderminister van Binnenlandse Zaken, Rodolfo Illanes (BBC News 2016). Ook speelt de overheid geen open kaart met de burgers. Wetenschappelijke instituten en universiteiten wordt informatie over de lithiumvoorzieningen onthouden. Uiteindelijk is het aan de burgers en niet aan de staat om te beslissen in welke hoedanigheid men met de grondstoffen van het land wil omgaan. Er zijn burgers die het liefst zo snel mogelijk in samenwerking met buitenlandse bedrijven het lithium uit de grond willen halen. Maar er zijn ook andere burgers, die zich erg zorgen maken over de ecologische gevolgen van dit hele proces en daarom het liefst het lithium geheel in de grond laten zitten. Zo zullen de lithiumfabrieken druk zetten op de watervoorraad die nu al beperkt is in het gebied rond de *Salar* (Frankel en Whoriskey 2016). Duidelijk is in ieder geval dat er van een uniform collectief belang geen sprake is.

Zelfs al zou er wel sprake zijn van een uniform collectief belang van het volk, dan zou deze alsnog niet per definitie gelijk staan aan die van de staat. Vooral in Latijns-Amerika is corruptie een groot probleem. Ambtenaren hebben in dit soort landen dan ook vaker de neiging om hun eigen belang te dienen, in plaats van die van het volk. Zo heeft Venezuela recentelijk aangetoond dat de staat niet bekwaam genoeg om grondstofwinsten adequaat te beheren, met alle gevolgen van

dien. In plaats van een economisch buffer op te bouwen, werden alle olie-inkomsten gereserveerd voor sociale diensten die niet houdbaar bleken te zijn zodra de olieprijs begon te dalen. Daarnaast verdween een groot deel van dit gereserveerde geld in de zakken van president Hugo Chávez en later Nicolás Maduro en hun vriendjes (Corrales en Penfold 2011, 5). De sterke aanwezigheid van corruptie in Bolivia maakt het dan ook zeer waarschijnlijk dat het dienen van het belang van de staat niet geheel ten voordeel zal komen van die van het Boliviaanse volk.

Het vraagstuk van (internationaal) eigendomsrecht

De liberale filosoof John Locke stelde dat natuur op zichzelf niets van waarde levert, maar dat de arbeid om goederen vanuit de natuur te verkrijgen de daadwerkelijke waarde vormt. Deze arbeid verandert producten van gemeenschappelijk goederen, tot private goederen. Zo is een appel die aan een boom hangt een gemeenschappelijk goed, tot op het moment waarop hij geplukt wordt en daarmee eigendom wordt van de plukker (Locke 1960, 288). Op deze manier kun je ook redeneren dat het lithium onder de *Salar* eigendom is van niemand, tot dat iemand het uit de grond haalt. Is deze stelling echter wel relevant in een internationale context? Hebben multinationals het recht om grondstoffen te winnen op buitenlands grondgebied? Als grondstoffen gemeenschappelijke goederen vormen zolang ze in de grond zitten, wat geeft de Boliviaan dan meer recht om er beslag op te leggen dan iemand van

een andere nationaliteit? Het is op basis van dit argument dat sommige critici stellen dat Locke in zijn befaamde *Two Treatises of Government* een pleidooi vóór het Britse kolonialisme hield (Arneil 1994, 602). Het verschil zit hem echter in dat Locke in zijn *Two Treatises* verwees naar het, in zijn ogen, ‘ongeachte’ land van Amerika, terwijl in het huidige systeem van natiestaten dit niet meer het geval is.

In het internationaal recht is vastgesteld dat op basis van het territoriale soevereiniteitsprincipe de grondstoffen binnen de grenzen van een bepaald land eigendom zijn van dit land (Lee 2009, 3). In het klassiek liberalisme wordt dit gegeven ook onderstreept. Landen zijn soeverein over hun eigen territorium. Op basis van deze redenering kan een staat besluiten om buitenlandse investeerders af te wijzen. In Bolivia wordt er vanuit een top-down visie gehandeld, waarin de staat handelt vanuit het, naar eigen zeggen, ‘uniforme’ belang van de burgers. Liberalen hangen binnen de internationale politiek vaak een visie van politiek realisme aan, waarbinnen deze redenering niet eens zo gek lijkt. Hier wordt de natiestaat als de centrale actor en als een unitaire entiteit gezien. Maar het internationaal recht verwijst expliciet naar een ‘land’ en niet naar de ‘staat’. Is het de staat of zijn het de burgers die eigendomsrecht hebben over grondstoffen? Wanneer we de kwestie benaderen vanuit het liberale gedachtegoed gericht op het binnenland, dan zien we dat de Boliviaanse visie niet te verenigen is met het liberalisme. Een liberaal zou namelijk

stellen dat een *bottom-up* benadering veel wenselijker is en daarmee de verschillende individuen eigendomsrecht hebben. Het staat deze individuen dan ook vrij om buitenlandse investeerders aan te trekken indien zij dit zelf willen.

Conclusie

Het moge duidelijk zijn dat Bolivia nog zeer ver verwijderd is van een transformatie tot het ‘Dubai van Zuid-Amerika’. De Boliviaanse overheid heeft besloten om haar eigen weg te volgen, zonder hulp van buitenaf. Een nieuw Potosí lijkt hiermee zo goed als uitgesloten, maar een reële kans om te concurreren op de internationale lithiummarkt ook. De grote bedrijven lijken hun kansen te zoeken in Chili, Argentinië en andere lithiumrijke landen. In Bolivia is de wil van de staat wet en de bevolking lijkt hier de dupe van te worden. Het lithium zal op een economisch inefficiënte manier gedolven worden totdat het land eigenhandig genoeg kennis en industrie heeft opgebouwd om het rendabel te maken. Tegen die tijd zal Bolivia zo’n grote achterstand hebben opgebouwd op de markt, dat nog maar de vraag is in hoeverre het land de vruchten zal kunnen plukken van zijn ‘witte goud’.

De staat bezegelt hiermee het lot van zijn burgers. In plaats van de beschermheer van eigendom te zijn, is de overheid de eigenaar. President Morales ontnemt de bevolking de kans om in samenwerking met buitenlandse bedrijven een krachtige lithiumindustrie op te bouwen. Het wantrouwen van de staat

tegenover buitenlands hulp is begrijpelijk, maar niet terecht. Zoals een Boliviaanse zoutarbeider op de *Salar* stelde; ‘Bolivia is als een koe die rijk is aan melk, maar handen nodig heeft om gemolken te worden’. Zo heeft Nederland in 2013 nog toegezegd om Bolivianen op te leiden aan de Technische Universiteit (TU) Delft, om zo meer kennis over lithiumbatterijen te vergaren (Rijksoverheid 2013). Tot nu toe is hier echter weinig van terecht gekomen. De negatieve houding van Morales tegenover zowel hulp vanuit het buitenland als privaat ondernemerschap, lijken dit soort initiatieven te ondermijnen. Het is daarnaast ook nog maar de vraag of de staat zijn eigen geringe lithiumwinsten ten goede zal laten komen aan de lokale bevolking, of laat verdwijnen in de zakken van corrupte politici zoals in het verleden vaker is gebeurd. Waar de zoutlaag de barrière vormt voor de waardevolle lithium eronder, vormt de overheid de barrière voor de kansen van Boliviaanse ondernemers. Het lijkt erop dat zolang als Morales president is, hier voorlopig geen verandering in zal komen.

W.J. Derksen is stagiair bij de TeldersStichting en student Internationale Betrekkingen vanuit Historisch Perspectief aan de Universiteit Utrecht.

Literatuurlijst

- Achtenberg, E., ‘Bolivia’s lithium challenge’, *The North American Congress on Latin America*, 2010, URL: <https://nacla.org/node/6510>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.

-
- Arneil, B., 'Trade, plantations, and property: John Locke and the economic defense of colonialism', *Journal of the History of Ideas*, 1994, nr. 55, pp. 591-609.
 - Attwood, J. en J. Gilbert, 'Argentina eyeing lithium superpower status amid battery boom', *Bloomberg*, 6 maart 2017, URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-03-06/argentina-s-lithium-superpower-ambition-is-good-news-for-tesla>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - *BBC News*, 'Bolivia minister killed by protesting miners', 26 augustus 2017, URL: <http://www.bbc.com/news/world-latin-america-37192790>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - Brys, K., 'Evo Morales begint aan derde ambtstermijn', *Mondiaal Nieuws*, 21 januari 2015, URL: <https://www.mo.be/analyse/evo-morales-begint-derde-ambtstermijn>, geraadpleegd 10 oktober 2017.
 - Castilla, J., 'Argentina signs mining deal to unify regulations, attract investment', *Reuters*, 13 juni 2017, URL: <https://www.reuters.com/article/argentina-mining/argentina-signs-mining-deal-to-unify-regulations-attract-investment-idUSL1N1JA1ES>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - Corrales, J. en M. Penfold, *Dragon in the tropics: Hugo Chávez and the political economy of revolution in Venezuela*, Washington D.C., 2011.
 - Frankel, T.C., 'Tossed aside in the 'white gold' rush', *The Washington Post*, 19 december 2016, URL: <https://www.washingtonpost.com/graphics/business/batteries/tossed-aside-in-the-lithium-rush/>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - Friedman, M., 'Free markets and the generals', *Newsweek*, 25 januari 1982.
 - Gilbert, C., 'Venezuela and the Bolivarian revolution – The Chávez hypothesis: vicissitudes of a strategic project', *Europe Solidaire Sans Frontières*, 19 mei 2017, URL: <https://www.europe-solidaire.org/spip.php?article41087>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - Gobierno de Chile, 'President Bachelet: "Chilean lithium will not be a case of frustrated development, but an example of a well-built future"', 26 januari 2016, URL: <http://www.gob.cl/president-bachelet-chilean-lithium-will-not-be-a-case-of-frustrated-development-but-an-example-of-a-well-built-future/>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - Hanke, L., *The imperial city of Potosí: an unwritten chapter in the history of Spanish America*, Den Haag, 1956.
 - *International Monetary Fund*, 'Report for selected countries and subjects', URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/02/weodata/weorept.aspx?pr.x=74&pr.y=6&sy=2015&ey=2016&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=213%2C218%2C223%2C228%2C233%2C288%2C293%2C248%2C366%2C336%2C298%2C299&s=NGDP-DPC%2CPPPPC&grp=0&a#download>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - Lee, L.F., 'Sovereignty over, ownership of, and access to natural resources', in: A.D. Tarlock en J.C. Dernbach, *Environment laws and their enforcement – volume II*, Oxford, 2009, pp. 1-31.

-
- Locke, J., *Two treatises of government*, Cambridge, [originele tekst: 1689] 1960.
 - Petras, J., 'Latin America's twenty-first century socialism in historical perspective', *Voltaire Network*, 11 oktober 2009, URL: <http://www.voltairenet.org/article162483.html>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - Reijnders, J., 'David Ricardo (1772-1823)', in: M. van de Velde (red.), *Markt-meesters*, Amsterdam, 2004, pp. 71-92.
 - Ribando, C.M., *Bolivia: political and economic developments and relations with the United States*, verslag van de United States Congressional Research Service, Washington D.C., 2007.
 - *Rijksoverheid*, 'Samenwerking tussen Nederland en Bolivia op het gebied van lithium', 26 september 2013, URL: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2013/09/26/samenwerking-nederland-en-bolivia-op-het-gebied-van-lithium>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - *Royal Society of Chemistry*, 'Lithium', URL: <http://www.rsc.org/periodic-table/element/3/lithium>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - *The Economist*, 'An increasingly precious metal', 14 januari 2016, URL: <https://www.economist.com/news/business/21688386-amid-surge-demand-rechargeable-batteries-companies-are-scrambling-supplies>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - *The Economist*, 'The white gold rush: a battle for supremacy in the lithium triangle', 15 juni 2017, URL: <https://www.economist.com/news/americas/21723451-three-south-american-countries-have-much-worlds-lithium-they-take-very-different>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - *United Nations Development Programme*, 'Human development indicators', URL: <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/BOL>, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - United States Geological Survey, *Mineral commodity summaries*: 2012, Reston, 2012.
 - Wereldbank, 'Ease of doing business index', URL: https://data.worldbank.org/indicator/IC.BUS.EASE.XQ?year_high_desc=false, geraadpleegd: 10 oktober 2017.
 - Wilson, J.D., 'Resource nationalism or resource liberalism? Explaining Australia's approach to Chinese investments in its mineral sector', *Australian Journal of International Affairs*, 2011, nr. 65, pp. 283-304.